

Gutxiengo judua Lizarrako foruan

Amaia ÁLVAREZ BERASTEGI
Nafarroako Unibertsitate Publikoa

Aurkibidea

I. SARRERA. II. LIZARRAKO ALJAMA. 1. Lizarrako aljamaren oinarriko ezaugarriak. 2. Aljamaren autonomia judiziala. 3. Lizarrako aljamaren krisia. III. JUDUEN ERREGULAZIO JURIDIKOA LIZARRAKO FORUAN. 1. Juduak Lizarrako foruan: alderdi orokorrak. 2. Juduen zina. 3. Maileguen erregulazioa. IV. ONDORIOAK. V. BIBLIOGRAFIA.

I. SARRERA

Europako IX. eta X. mendeetako gerrak eta krisi ekonomikoa zirela eta, diaspora-tradizioari eutsirik, hainbat juduk migratzea erabaki zuten segurtasunaren eta oparotasunaren bila. Nahiz eta balitekeen Nafarroako lehen sinagoga Iruñean sortua izatea, 905 aldera, lehenengo judu-auzoak Erriberan ezarri ziren, islamaren itzalpean. Iruñeko erresuman, beste hainbat erresuma kristautan bezala, juduen presentzia lege- eta zilegitasun-irizpideetan oinarrituta onartzen zen, eta erregeren babesak ahalbidetzen zuen hori. Juduak, zuzenbide mugatuko erkidego berezi gisa, erregeen babesean eta gerizpean geratu ziren, eta zuzeneko pribilegioak jaso zituzten monarkiaren eskutik¹.

Iruñeko Antso Nagusiaren erregealdian Donejakue bideari emandako bul-tzadari esker, asko handitu zen erromesen joan-etorria, eta Nafarroa-Aragoiko erregeen agintaldietan, plangintza jakin baten arabera sortu ziren burguetako biztanle berriz eratutako hiriguneak². XI. mendeko azken hereneko migrazio-mugimenduak zirela eta, Iruñeko Erresuman hiribilduak eta burgoak sortzen

---

¹ SUÁREZ BILBAO, F., La comunidad judía y los procedimientos judiciales en la Baja Edad Media, *Cuadernos de Historia del Derecho*, 2 (1995), 100.

² FORTÚN PÉREZ DE CIRIZA, L. J., Fueros locales de Navarra, *Príncipe de Viana*, 68, 242 (2007), 869-870. Jakako forua –Lizarrako edota Iruñeko aldaeran– eduki ez zuen Donejakue bideko hiribildu on bakarra Los Arcos izan zen, zeinak 1176an bere foru propioa jaso baitzuen Antso VI.aren eskutik. Foruaren xedea, batez ere, biztanleak erakartzea zen, hala frankoak nola handizuren eta nekazariak.

joan ziren eta horiekin batera judutar asko ere iritsi ziren. Hortaz, bi gertakari horiek (judutarren migrazioak eta burgoak eratzeko prozesua) batera eman ziren, eta biek eragin zuten erreinuaren hazkunde ekonomikoan³. Diruan oinarritutako ekonomia berria erakarpen indartsua izan zen juduentzat⁴, kontuan izan behar baita pribilegiatuak zirela beren ahalmen ekonomikoagatik eta, batez ere, Koroari egiten zizkioten ekarpenengatik.⁵ Nahiz eta, erregeen ikuspegitik, lurraldeen gobernurako eta administraziorako kolaboratzaile eraginkorrak izan, kristau gizartea, europar antisemitismoaren eraginpean, juduen kontrako pentsamoldea eratuz joan zen, zeina pulpituetatik elikatzen baitzen: beste alde negatibo askoren artean, Jesusen heriotzaren erantzule egiten zituen Elizak⁶.

Lizarra 1076-1077. aldera sortu zen, bere udal-foruaren eskutik. Aurretik Lizarran jendea bizi bazen ere, hain zuzen, Lizarra edo Lizarrara izeneko gazteluaren inguruan, hasierako populazio-gune hura XI. mendearen bigarren erdian eraldatu eta bihurtu zen hirigune. Hiribilduaren bilakaera Donejakue bidetako merkataritza-jarduerari eta haren inguruan sortutako azokei lotua egon zen. Hasieran San Martin auzoaren inguruan eratu zen, eta kokagune pribilegiatua bihurtu zen Jahveh gurtzen zuten merkataria eta mailegu-emaileak erakartzeko. Biztanle juduen presentzia frogatuta dago XI. mendearen azken herenetik aurrera⁷, eta denbora asko baino lehen, Lizarrako aljama, erregeak babestutako bi judutegirekin, erresumako garrantzitsuenetakoa bihurtu zen, hori bai, beti Tuterakoaren atzetik⁸.

Baina ez zen monarkia gutxiengo juduaren babesle bakarra; tokiko foruak zenbait eskubide aitortzen zizkien, eta, biztanle frankoen eskubideen mailara inoiz iritsi ez baziren ere –salbuespen fiskal handiagoak zituzten frankoek–⁹,

---

³ CIERBIDE MARTINENA, R., La lengua de los francos de Estella: intento de interpretación, *Sancho el Sabio: Revista de cultura e investigación vasca*, 3 (1999), 115. MARTÍN DUQUE, Á. J., La fundación del primer burgo navarro: Estella, *Príncipe de Viana*, 63, 227 (2002), 317-328.

⁴ Nafarroako juduei buruzko dokumentazioa luze eta zabal jaso zen hurrengo liburu honetan: CARRASCO, J., MIRANDA GARCÍA, F. eta RAMÍREZ VAQUERO, E., *Los judíos del reino de Navarra. Documentos 1093-1333*, Nafarroako Gobernua, 1994.

⁵ MIRANDA GARCÍA, F., El precio de la fe. Rentas de la corona y aljamas judías en Navarra (siglos XII-XIV), *Príncipe de Viana* 58, 210, (1997), 51.

⁶ HINOJOSA MONTALVO, J. R., Los judíos de la España medieval: de la tolerancia a la expulsión, *Los marginados en el mundo medieval y moderno*. Almería, 1998ko azaroaren 5etik 7ra, 2000, 27.

⁷ CARRASCO, J., Juderías y Sinagogas en el reino de Navarra, *Príncipe de Viana* 63, 225 (2002), 115.

⁸ SOLA ALAYETO, A. eta ROS ZUASTI, T., *Estella, posta y mercado en la Ruta Jacobea*. Iruñea: Nafarroako Aurrezki Kutxa, 1992, 8.

⁹ JIMENO ARANGUREN, R., El municipio de Vasconia en la Edad Media, *Iura Vasconiae*, 2 (2005), 63.

hainbat alderditan antzeko eskubideak izan zituzten¹⁰. Bai foru laburraren emakida (1076-1077) eta bai foru luzearen berrespena (1164) juduen loraldi edo oparotasun aro batean gertatu ziren –hala Europan, nola Nafarroan–, horregatik izan ziren hain eskuzabalak mende horietako foruetan jasotako babes-neurriak. Hala ere, XIII. mendetik aurrerako antisemitismoa zela eta –aita santuak gero eta begi txarragoz ikusten zituelako eta beste hainbat arrazoirengatik– haien eskubideak murrizten hasi ziren, gero etorriko ziren legeetan ikusi zen bezala, nahiz eta ez zen hori izan Tibalt I.ak bultzatutako erreforma-proiektuaren kasua¹¹.

Juduekin zerikusia duten zenbait alderdiren inguruko arautegi juridikoa XI. mendetik aurrera Nafarroan emandako beste udal-foru batzuetan ere agertzen da. Arau haien xedea udalerrri eratu berri haietako biztanleei zenbait pribilegio eta eskubide ematea zen. Jakina den bezala, talde homogeen bat eratu ordez, forupeko herri haiek zenbait kolektiboz osatuta zeuden: frankoak, nafarrak, juduak eta mairuak –azken horiek Erriberan bakarrik–; beraz, tokiko foruetan lege batzuk ezarri ziren taldeen arteko harremanak arautzeko xedez. Beren ohiko jarduera maileguak ematea izaten zenez, juduen kasuan, tokiko foruek bereziki arautu zituzten erkidego horren eta gainerako kolektiboen arteko harreman ekonomikoak. Hala jaso zuen Lizarrako foruak ere, zeinak, frankoentzat egindako forua izan arren, Lizarran bizi ziren gizarte-multzoen arteko harremanak erregulatzeko arauak ezarri baitzituen.

Lan honetan, juduen erkidegoak XI. eta XII. mendeetan Lizarrako foruarekin izandako erlazioaren analisisan zentratuko gara. Lehenengo zatian Lizarrako aljamaren ezaugarri nagusiak aztertu ondoren, bigarrenean Lizarrako foruan berariaz juduen kolektiboarentzat diren arauak aztertuko ditugu.

II. LIZARRAKO ALJAMA

1. Lizarrako aljamaren oinarrizko ezaugarriak

Juduak aljama edo juduen auzo autonomoetan antolatuta zeuden, baina hirigune kristauean integratuta. Aljama zen herri bateko juduak biltzen zituen erakunde juridikoa, eta haietako bakoitzean sinagoga bat eta errabino bat ze-

¹⁰ IRUJO, X., *Giving Birth to Cosmopolis. The Code of Laws of Estella (c.1076)*. Santa Barbara: University of California, Basque Law Series, 1. zk. Barandiaran Basque Studies Chair, 2011, 113.

¹¹ Ziurrenik Tibalt I.aren erregealdian (1234-1253) 1164ko foruaren beste erredakzio bat prestatu zen, ukitu lexiko soil batzuetara mugatzen zena, baina ofizialki ez zen aldarrikatu. MARTÍN DUQUE, Á., El fenómeno urbano medieval en Navarra, in *El fenómeno urbano medieval entre el Cantábrico y el Duero: revisión historiográfica y propuestas de estudio*, Asociación de Jóvenes Historiadores de Cantabria. Jesús Ángel Solórzano Telecheak eta Beatriz Arízaga Bolumburuk koordinatutako lana, 2002, 737.

goen; dena den, haren gainetik, Nafarroako erresumako judu guztien errabino nagusia zegoen. Aljamak kontzeju bat bezala antolatuta zeuden, beren bedinarekin eta zinpekoekin; barne-araudiak zituzten (*takkanot*), eta haietan oinarrিতා antolatzen ziren eta epaitzen zuten. Aljama arduratzen zen errabinoak, sinagoga eta erakunde propioak eta kulturalak mantentzeaz; bai eta erkidegoko zergak biltzeaz ere. Aljama bakoitza burujabea zen, eta bere gobernurako estatutu propioak zituen; haiek, gero, erregeak eman edo berretsi behar zituen¹². Aljameta-ko eskumen juridikoak behe justiziari zegozkien¹³, eta judutarren faltak isunen bitartez eta elkargotik kanporatzearekin (*herem*) zigortzen ziren. Aljamako gizar-antolakuntzaren oinarrizko nukleoa familia zen, ezkontzan oinarrিতා eta araubide patriarkal zorrotzaren arabera antolatua zegoen¹⁴. Aljametan bizi ziren hebrear erkidegoek, beren gobernu eta petxa-biltzaile postuetako ardurak hartzeaz gainera, maileguak ematen zituzten eta merkataritzan edo lanbide espezializatuetan jarduten zuten: medikuntzan, adibidez¹⁵.

Kontuen erregistroak edota kalkulu estatistikoak egitea ahalbidetuko ligukeen beste iturririk ez dagoenez, ezinezkoa zaigu kalkulatzeko zenbat judu bizi ziren Lizarrako aljaman forua eman zenean eta haren bertsio luzea berretsi zenean. Badakigu hurrengo aldirian, XIII. eta XIV. mendeetan, Nafarroako biztanleen % 7,5 zirela juduak, hau da, 1.500 familia inguru, guztira. Lizarrako judu-auzoa, erresumako bigarrena tamainaz, 150 familia biltzera iritsi zen, eta artean 85 familia zituen, 1328an izandako triskantzen ondoren¹⁶.

Lizarrako juduei buruzko lehenengo berariazko aipamenak foruaren zenbait apartatutan aurki badaitezke ere, handik laster, 1093an, beste agiri batek adierazten du jada kokatuta zeudela bai Lizarran eta bai jatorrizko Lizarrako gunean ere, eta zerga propioak egozten dizkie, erkidego gisa, bi tokietan (auziak, giza-hilketak, trukeak)¹⁷. Hiribilduan batez ere frankoak bizi ziren, baina biztanle juduak eta nafarrak ere kokatuta zeuden ordurako. XI. mendearen azkeneko, aljama eratuta zegoen, baita San Martingo burgua eta burgu Berria

¹² HINOJOSA MONTALVO, J. R., Los judíos de la España medieval, *op. cit.*, 36.

¹³ GARCÍA ARANCÓN, M. R., Marco jurídico y proyección social de las minorías navarras: judíos y mudéjares (siglos XII y XV), *Iura Vasconiae* 4, 2007.

¹⁴ CANTERA MONTENEGRO, E., La mujer judía en la España medieval. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Historia medieval*, 2. lib., (1989), 38-39.

¹⁵ RAPOPORT, J., Los médicos judíos y su actividad en el reino de Navarra. 1349-1425, *Príncipe de Viana* 64, 229 (2003), 338. Nafarroako mediku juduak prestigio handiko profesionalak ziren, beren lankide kristauekin alderatuta, eta dokumentu batean horren aipamen espezifikoak egiten da.

¹⁶ MARTÍN DUQUE, Á., La formación del primer «burgo» navarro, *op. cit.*, 737.

¹⁷ LEGARDA SEMBROIZ, J. M., La judería Nueva de Estella. Intervención Arqueológica, 2008, *Trabajos de Arqueología de Navarra (TAN)* 21, (2009), 325.

ere; San Migelgo «hiribildu zaharra» eta San Joan eta Arenal auzoak ere bai¹⁸. Erkidego judua, Lizarran, frankoen burgua sortu eta eratu izanari esker hedatu zen, eta burgua haren loratzea, halaber, 1076-1077 aldera emandako foruarekin lotzen da.

Lizarrako hirigunea Goi Erdi Aroari zegokion azoka-hiri baten garape-nerako oso baldintza onetan sortu zen¹⁹. Garai hartan, Ega ertzeko hiriak hiru funtzio estrategiko betetzen zituen: defentsa funtzioa (gaztelua eta harresiak), Donejakue bidearekin lotutako erlijio-ostatu funtzioa eta zeukan merkatu garrantzitsuen arabera merkataritza-funtzioa²⁰. Nafarroa leku estrategikoan zegoen, merkataritzaren ikuspuntutik, erromesaldian zetorren jendearen joan-etorriagatik, eta Lizarra, hain zuzen, bidegurutzean zegoen, bai Donejakue bideari eta bai beste merkataritza-bide batzuei zegokienez. Erresumaren ipar eta hegoko artzainak atzeritar merkatariekin –franko eta judu– elkartzen ziren Lizarrako merkatuetan²¹. Asteroko azoka printzipala frankoek kontrolatzen zuten, baina bazen eguneroko merkatua ere San Martin auzoan, eta beste azoka bat hiritik kanpo, San Migelen, Tibalt I.ak berretsi zuena²². Lizarrako merkatuak, izatez, Iruñekoekin eta Logroñokoekin lehiatzen ziren, bi hiriak, alde banatan, Lizarratik 40 kilometro ingurura daude. Xanpaina leinuak bultzada berezia eman zien merkatu-feriei eta merkataritza-jarduera gero eta handiagoak itsasorako irteera bilatu beharra ekarri zuen. Hain zuzen ere, helburu horrekin estutu zituzten harremanak Frantziako konderriekin, Baionarekin eta Donostiarekin, eta, hala, Donostiak 1180an beretu zuen Lizarrako forua²³.

Lizarrako merkataritza-jarduera oparoak, beraz, jada aurreratu dugun bezala, erremedio gabe erakarri zituen juduak eta, pixkanaka, erresumako almaja garrantzitsuenetako bat eratu zen, Tuterakoa eta Iruñekoa baino munta handiagokoa, zeren eta, Tuteran judu gehiago izan arren, Lizarrako aljamak proportzio handiagoko ekarpenak egiten zizkion erresumari zergen bitartez. Funesen eta Vianan ere eratu ziren aljamak, baina protagonismo txikiagoa izan zuten.

¹⁸ JIMENO JURÍO, J. M., Merindad de Estella. *I. Historia de Estella/Lizarra*. Lan osoak 33. zk. Iruñea: Pamiela, Udalbide eta Euskara Kultur Elkargoa, 2006, 170.

¹⁹ ALBERDI AGUIRREBEÑA, J. I., La actividad comercial en el espacio urbano medieval: el ejemplo de Estella, *Cuadernos de sección. Historia-Geografía* 21, Eusko Ikaskuntza (1993), 101-102.

²⁰ BIELZA DE ORY, V., Estella, estudio geográfico de una pequeña ciudad navarra, *Príncipe de Viana* 29, 110-111, (1968), 53.

²¹ MARTÍN DUQUE, Á., La formación del primer «burgo» navarro, *op. cit.*, 766.

²² SOLA ALAYETO, A. eta ROS ZUASTI, T., *Estella, posta y mercado en la Ruta Jacobea*, *op. cit.* 14.

²³ LACARRA, J. M. eta MARTÍN DUQUE, Á., *Fueros derivados de Jaca. I. Estella-San Sebastián*. Iruñea: Foru Aldundia, 1969.

Lizarra edo Lizarrarako judutegi txikiaz gainera –hastapeneko judutegia, Lizarrako gazteluaren ondoko herrixkan–, hebrearrak beste bi judutegitan antolatu ziren, Elgazenako judutegi zaharrea eta berria, biak Zalatanbor gazteluaren, Talaiako gazteluaren, Beltxemer gazteluaren eta Hilobi Santuko portalearen artean kokatuak²⁴. Olgazenakoa edo judutegi zaharra erresumako lehenengoa eta antzinakoena izan zen, eta haren sorrera eta hazkundera Aragoi-erekiko leinu-batasunaren aroan gertatu zen (1076-1134)²⁵. Judutegi berria hegal aldapatsu batean zegoen, ekialdera begira kokatua, eta horren mugak harresi indartsu batzuen bidez zehaztu ziren. Ziurrenik, harresi horiek 1203ko Gaztelaren erasoaren eta 1276-1278 urteetan Belchemer gazteluaren lanen arteko epean eraiki ziren²⁶.

Juduek korporazio modura eta zenbateko orokor bat kotizatzen zuten²⁷; beraz, juduen erkidegoak gehiago ordaindu behar zuen zergatan, kristauek baino. Juduen ekarpen ekonomiko nagusia urteko zerga edo petxa zen. XIII. mendean azkenetan, aroaren oparotasuna eta Kapeto leinuaren aldeotasuna zirela eta, Lizarrako judutegiak gaina hartu zion Tuterakoari (880-900 libera artean) zerga-ahalmenari zegokionez²⁸. Lizarrako judutegia osatzen zutenek 1.500 libera baino gehiago ordaintzen zuten zergatan, eta hori koroaren guztizko diru-sarraren ia ehuneko hamar zen²⁹. Lizarrako juduek, kristauekin alderatuta, lau-bat proportzioan ordaintzen zituzten zergatan; Tuteran eta Iruñean, berriz, juduen ekarpena diru-sarreraren erdira hurbiltzen zen³⁰.

Hasieran, Lizarrako aljama giltzaz itxita zegoen, harresiaren barruan eta erregeren babespean. De Mendozak azaldutakoaren arabera, XII. mendean Lizarrako aljama harresiz inguratuta zegoen, eta «etengabe hazten ari zen» uharte bat eratzen zuen³¹. XII. mendean erregeak behin baino gehiagotan babestu zituen judutarrak eta, are gehiago, kolektibo horrek burgoen sorreran modu aktibo batean parte hartu zuen³². XIII. mendean, jada finkatutako erkidegoa zen;

²⁴ CARRASCO, J., *Juderías y Sinagogas en el reino de Navarra*, *op. cit.*, 156.

²⁵ *Ibid.*, 115.

²⁶ LEGARDA SEMBROIZ, J. M., *La judería Nueva de Estella*, *op. cit.*, 326. 2008an, Lizarrerriko Ikerketa Guneak, boluntarioz osatutako programa batekin, lehenengo indusketa egin zuen judutegian, eta hiru zundaketa egin zituen.

²⁷ SOLA ALAYETO, A. eta ROS ZUASTI, T., *Estella, posta y mercado en la Ruta Jacobea*, *op. cit.* 45.

²⁸ CARRASCO, J., *Juderías y Sinagogas en el reino de Navarra*, *op. cit.*, 118.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ GARCÍA ARANCÓN, M. R., *Marco jurídico y proyección social de las minorías*, *op. cit.*, 478.

³¹ DE MENDOZA, F., *Con los judíos de Estella*, *Príncipe de Viana* 44-45, (1951), 236.

³² CARRASCO, J., *Juderías y Sinagogas en el reino de Navarra*, *op. cit.*, 116.

mende horren lehen herenean, Lizarrako judutegia 150 pertsona inguruk osatzen zutela kalkulatu da, eta hori udalerrri osoko biztanleen % 10 zen, gutxi gorabehera³³.

2. Aljamaren autonomia judiziala

Goi Erdi Aroan judu-auzo edo aljamek autonomia handia zuten eta, beraz, beren justizia propioa administratzeko aukera zeukaten, hebrear Zuzenbidearen arabera. Lizarrako aljamak ere bazuen nolabaiteko autonomia juridikoa, eta bere ordenamendu propioa zuen. Aljamaren eskumen juridikoak, ordea, sobera mugatuak ziren; justizia kriminala, adibidez, erregearen eskumenekoa zen soilik. Epaiak betearaztea eta isunak kobratzea ere errege-boterearen eskuduntzak ziren. Gainera, Erregearen Ogasuna zen talde babestu horiei aplikatzen zitzaizkien zerga-ordainarazpen ugarien ia onuradun bakarra³⁴.

Hebrear legea juduen arteko auzietan soilik aplikatzen zen, eta haien ordenantzak –*takkanot* deituak– ezin ziren erregearen onarpenik gabe idatzi. Ordenantzek zigor-arauak ere jasotzen zituzten, baina praktikan oso zaila zen haiek aplikatzea. Kristauak, gainera, ez ziren aurkezten hebrear epaitegien aurrera.

Sinagoga zen juduen epaitegiaren egoitza, eta aljamako elitearen parte izan ohi ziren hiru epailek osatzen zuten epaimahaia. Epaitegi haiek epaitzen zituzten delituen artean garrantzi eta larritasun berezia zuen saldukeriak edo erki-degoari traizio egiteak, zeina *herem* edo anatema bidez zigortzen baitzen, edota, arinagoa zenean, aldi baterako eskumikatzeko edo *nidduyarekin*³⁵.

3. Lizarrako aljamaren krisia

Juduen burujabetza judizialak atzera egin zuen Behe Erdi Aroan, ordutik aurrera gero eta eskumen gehiago transferitu baitzitzaizkien errege-epaitegiei. Neurri horiek Europako antisemitismoaren hazkundearekin batera etorri ziren. XIII. mendean aita santuak erakutsitako juduen aurkako jarrerak ondorio handiak izan zituen, hala nola Letrango IV. Kontzilioko (1215) 67. kanon ospetsua, kristauei juduekin salerosian aritzea galarazten ziena. Nafarroari dagokionez, Gregorio IX.a aita santuak Antso VII.a Azkarrari igorritako 1233ko ekainaren 7ko buldak ez zuen ontzat hartzen erresumako kristauen eta juduen arteko nahasmena eta, bi hamarraldi geroago, 1257ko urriaren 5ean, Alexander IV.ak

³³ Ibid., 116-117.

³⁴ GARCÍA ARANCÓN, M. R., Marco jurídico y proyección social de las minorías, *op. cit.*, 493.

³⁵ Ibid., 486.

juduen lukurreria bridatu zezala eskatu zion Tibalt II.ari³⁶. Hala ere, ordurako, Xanpaina leinua oso bestelako irizpideak zituen juduei zegokienez, eta Nafarroako aljama jori eta oparoak funtzio bakarra betetzen hasi ziren: koroarentzat zuzeneko sarrera-iturri eraginkorra izatea³⁷.

Nafarroako erregearen sostenguak ezin izan zuen eragotzi europar antisemitismoa erresuman ere finkatzea. Izan ziren aurrekariak, Erdi Aro Betean, ondorio modura erkidego juduei desjabetze puntualak egitea ekarri zutenak, esate baterako, Olgazenan –Lizarra– gertatu zena, 1135ean³⁸. Europako XIV. mendeko zailtasun ekonomikoek eta istilu politikoek larriagotu egin zituzten gizarteko ezinegonak eta gora egin zuen hirietako oligarkien eta herri masa kristauen antisemitismoak. Testuinguru berri horretan, juduak izan ziren mende hartako zailtasunen koplak-buruko eta, beste hainbat zitalkeriaren artean, izurriak zabaltearen edota urak pozoitzearen erantzule egin zituzten³⁹. Judutarren kontrako jazarpena, batez ere, XIV. mendean egin zen eta horretan une gorena 1328. urteko sarraskiarekin iritsi zen, Lizarran bereziki odoltsua izan zen sarraskiarekin, hain zuzen ere⁴⁰. Hilketa horri buruz Lizarrako talmudista Menahem ben Zerah-ek emandako lekukotasunari esker ezagutzen dugu⁴¹. Azken errege kapearra hil eta gero (Karlos IV Ederra, Frantziako eta Nafarroako erregea), nafar lurretan zeuden judutegi gehienak historian izandako erasorik gogorrena jasan zuten. 1328ko martxoaren 6ko sute eta arpilatzeetatik bi hilabete baizik igaro ez zirenean, judutegi barruko bizitza hasia zen jada bere onera etortzen⁴². Hilketa horien ondorio zuzena hebrearrak beste erreinu batzuetara emigratzea izan zen –Aragoira, batez ere–. Hala ere, erregearen eta judutar komunitatearen arteko lotura zela eta, erregearen ondareak ere ondorioak jasan zituen⁴³.

1381ean, Nafarroako errege Karlos II.ak zerga berezi bat ezarri zien juduei: bost sueldo ordaindu behar zituzten liberako (100eko 25), erresumako juduek kristauetaz azken 50 urteetan saldu edo bahitutako ondasun guztien gainean.

³⁶ MIRANDA GARCÍA, F., El precio de la fe. Rentas de la corona y aljamas judías, *op. cit.*, 54.

³⁷ *Ibid.*, 55.

³⁸ SOLA ALAYETO, A. eta ROS ZUASTI, T., *Estella, posta y mercado en la Ruta Jacobea*, *op. cit.* 52.

³⁹ HINOJOSA MONTALVO, J. R., Los judíos de la España medieval, *op. cit.*, 28.

⁴⁰ GOÑI GAZTAMBIDE, J., La matanza de judíos en Navarra en 1328, *Hispania Sacra* XXIII, (1959), 5-33.

⁴¹ RODRÍGUEZ OCHOA, J. M., *Menahem ben Zerah, rabino estellés (1310-1385). Aproximación a una cultura que floreció en Sefarad*, Iruñea: Nafarroako Gobernuak, 2011.

⁴² CARRASCO PÉREZ, J., El libro del menidaje en Estella (1328-1331), *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebráicos* 30, (1981), 109.

⁴³ CARRASCO PÉREZ, J., Propiedades de judíos en la merindad de Estella (1330-1381), *En la España medieval*, 2, (1982). Liburuak eskaintza hau du: Salvador de Moxóren memorian (I), 275.

III. JUDUEN ERREGULAZIO JURIDIKOA LIZARRAKO FORUAN

1. Juduak Lizarrako foruan: elementu orokorrak

Goi Erdi Aro eta Betean penintsulako kristau erresumetan juduen presentzia bermatu zuten baldintzak oso mota desberdinetakoak izan ziren. Berme orokorrak zituzten beren ondasun eta etxebizitza partikularren jabetzari buruz eta toki komunitarioen inguruan (sinagogak, etab.). Erregeri soilik ordaintzen zizkioten zergak, errege-altxorrari zuzenean, eta autonomia judiziala eta administratiboa zuten ordainetan⁴⁴. Lizarraren kasuan, erkidego juduaren eskubideak eta pribilegioak 1076-1077ko udal foruaren bitartez arautu ziren lehenik eta behin. Hala, beste udal foru batzuen ildotik, Lizarrakoak jurisdikzio-esparru propioa ematen zien bere biztanleei, zuzenbide prozesal eta penal bigunagoa, auzoen arteko bake bermatua, norberaren egoitzaren bortxaezintasuna, erosteko, saltzeko eta onibarren jabe izateko askatasuna, eta obligazio militar gutxi, beste pribilegio batzuen artean⁴⁵. Zuzenbide hori etorkizuneko biztanleetara ere hedatu zen:

«Goian esandako foru eta pribilegio hau ematen eta berresten dizuet zuei, Lizarrako biztanle guztioi, hala nagusi nola adingabe, bai etorkizunekoei nola egungoei, eta zuen seme-alabei, bai zuen belaunaldikoei eta ondotik etorriko direnei eta Lizarran biziko diren zuen ondorengoei, hura salbu eta duin, aske eta seguru mantenduko dutenei gizaldi eta gizaldietan, amen»⁴⁶.

1164ko foruari dagokionez, aldeak ezarri zituen frankoen, nafarren eta juduen erkidegoen artean. Hiru gizarte-maila bereizten zituen, *grosso modo*: 1) handizurenak eta frankoak, beren artean parekatuak eta kontrajarriak, 2) hiribilduko juduak, nekazariak, nafarrak eta herritarrak, eta 3) hiribildukoak ez diren juduak eta nafarrak (*de foris*)⁴⁷. Foruaren hainbat esparrutan juduak eta kristauak parekatuak agertzen baziren ere⁴⁸, 1164ko foruak, batetik, jatorrizko frankoak bereizten zituen –onuradunak, prerrogatiba bereziak zituztenak eta handizurenekin parekatuak–, eta bestetik, herritarrak, nafarrak eta juduak, beren kategoria apalagoa zela eta bananduta zeudenak⁴⁹.

⁴⁴ SUÁREZ BILBAO, F., La comunidad judía y los procedimientos judiciales, *op. cit.*, 101.

⁴⁵ JIMENO ARANGUREN, R., *Los Fueros de Navarra, Leyes Históricas de España*, Madril: Estatuko Aldizkari Ofiziala, 2016.

⁴⁶ Lizarrako Forua. III. Titulua. Ondorengo liburuan jasotako Lizarrako Foruaren gaztelaniazko bertsioetik itzulia: JIMENO ARANGUREN, R., *Los Fueros de Navarra, Leyes Históricas de España*, Madril: Estatuko Aldizkari Ofiziala, 2016, 368.

⁴⁷ ORELLA MARTÍNEZ, J. L., Los judíos en las fuentes jurídicas medievales del pueblo vasco, *Revista internacional de los estudios vascos-Eusko ikaskuntzen nazioarteko aldizkaria*, 29, 2, (1984), 270.

⁴⁸ CARRASCO, J., Juderías y Sinagogas en el reino de Navarra, *op. cit.*, 2.

⁴⁹ JIMENO ARANGUREN, R., *Los Fueros de Navarra, op. cit.*, 58.

Foruaren lehenbiziko helburua hiribildura biztanle frankoak erakartzea zen, baina, horrekin batera, hiribilduan bizi ziren erkidego desberdinen arteko harremanak arautzea ere bai, batez ere, frankoen, juduen eta nafarren artekoak. Biztanle mairuei dagokienez, Lizarrako foruak argi uzten du haien gutxiagotasun juridikoa. Erdi Aroko erkidego judu eta mudejarrek hainbat ezaugarri partekatzen zituzten beren barne-kohesioari zegokionez, nork bere mintzaira eta erlijioa, kasu, baina haien egoera juridikoa oso desberdina zen. Lizarrako foruaren kasuan, biztanle mudejar edo mairuak abereekin parekatzen ziren: «Mairuak abere handien foru berbera du»⁵⁰. Baina, juduek ez bezala, erkidego mudejarrek ez zuten presentziarik izan Egaren ertzeko hiribilduan; beraz, praktikan, foruaren kapitulu horiek ez zuten inolako ibilbiderik izan.

Lizarrako foruan jasota dauden juduei buruzko arauak, batez ere, erlazio ekonomikoen ingurukoak dira, eta, batik bat, alderdi gatazkatsuenetan zentratzen dira, hau da, kontratuetan (maileguak) edo prozesu arloan (lekuakoak, fida-tzaileak, zinak)⁵¹.

2. Juduen zina

Jakako foruan jatorria zuten udal foruek hainbat artikulua jaso zituzten judu eta mairuei aldi berean erreferentzia egiten zietenak. Horixe da, hain zuzen, Iruñeko eta Lizarrako foruen kasua, hirian erkidego mudejarririk izan ez arren, bi erkidegoak aipatzen baitzituzten bi udal foruek⁵². Ildo horretan, Lizarrako foruak berezitasun bat jaso zuen: juduek «beren ekialdeagatik» zin egiten zutela, agian musulmanekin parekatuta, haiek Mekara begira zin egingo baitzuten⁵³:

«Eta juduek eta hiritarrek beren eskuaz zin egingo dute 12 dirutik gorako zorra denean. Eta nafarrak bere aitakidearen buruagatik zin egingo du; eta juduak Ekialdera begira, 12 dirutik behera denean; eta frankoak, 12 dirutik behera denean, bere aitakidearen edo aitabitxiaren buruagatik zin egingo du gizon guztien aurrean»⁵⁴.

Goi Erdi Aroko udal foruetan zorrengatik zin egiteko aurkitzen ditugun baldintza eta betebeharrak hiru erlijioetako pertsonak aipatzen dituzte, eta zina

⁵⁰ Lizarrako Forua. 2. titulua, 22.26.

⁵¹ GARCÍA ARANCÓN, M. R., Marco jurídico y proyección social de las minorías, *op. cit.*, 493.

⁵² *Ibid.*, 469. or.

⁵³ MONREAL ZIA, G. eta JIMENO ARANGUREN, R., *Textos histórico-jurídicos navarros. I*, *op. cit.*, 967.

⁵⁴ Lizarrako Forua, 2, 19.9.

erlijio bakoitzaren usadioetara egokitzen zen. Lizarrako foruan aurkitzen dugun zinei buruzko arautegiak, Iruñekoan gertatzen den bezalaxe, adierazten du ez zela nahitaezkoa kasu guztietan, eta aldatu egiten zela diru kopuruaren arabera. Tuteran eta Funesen hebrear erkidegoei emandako juduen foruan ez bezala –horietan zehaztuta dago zin egiteko prozedura, zin eta madarikazio zerrenda xehatu batekin– Lizarrako foruak aipatzen du, beste zehaztapenik gabe, juduaren zina, zorra hamabi diru baino gehiagokoa den kasuan, «*bere eskuaz*» egingo duela eta hamabi diru baino gutxiagokoa denean «*Ekialdera begira*» (*secundum orientem*), hau da, Toráren edo Moisesen legearen gainean.

3. Maileguen erregulazioa

Erdi Aroko Mendebaldeko juduen jarduera hedatuena dirua zenbait modutan mailegatzea izan zen. Lizarrako foruak zordunen, fidatzaileen eta mailegu-emaileen arteko erlazio ekonomikoak arautu zituen, eta parekatu egiten zituen juduak eta frankoak alderdi ekonomiko adierazgarrietan. Adibidez, foruak ez-ordaintzeetatik babesten zituen bi erkidego horiek: «Eta ez dadila ezein gizon Lizarrako franko edo juduei dien zorretik libre egon»⁵⁵.

Lizarrako foruak juduei buruz jasotzen dituen kasu guztiak maileguen ingurukoak dira. Foruan jasota badaude ere juduak kristauekin zorretan zeuden kasuak, halako egoerak oso bakanak izaten ziren; aitzitik, askoz ohikoagoa izaten zen judua hartzekoduna izatea. Aita santuak interesaren kontra emandako neurriak Tibalt II.aren aldirian hasi ziren aplikatzen eta, hortaz, Lizarrako foruak ez ditu jasotzen XIII. mendetik aurrera inplementatu ziren lukurreriaren kontrako neurriak. Lizarrako foruak, baina, jasotzen ditu kolektibo batzuetatik bestetara zeuden aldeak maileguaren baldintzei zegokienez.

Maileguei buruzko araudia, izan ere, desberdina zen, mailegatutako kopuruaren arabera. Kopurua hamar sueldotik gorakoa bazen, maileguaren baldintzak zorrotzagoak ziren. Eremitan, frankoen pribilegioak handizurenen antzekoak ziren:

«Frankoen artean, auzia egongo da 10 sueldotik gora, eta auzilariak frankoak izan behar dute, Logroñoiko zubitik honakoak eta Zangozatik honakoak, eta gauza bera Iruñean»⁵⁶.

10 sueldotik behera, franko batek 15 urte edo gehiagoko beste franko bat aurkeztuko du zin egiteko»⁵⁷.

⁵⁵ Lizarrako Forua. I. titulua, 12.

⁵⁶ Lizarrako Forua. II. titulua, 19.6.

⁵⁷ Lizarrako Forua. II. titulua, 19.7.

Gauza bera esan behar da handizurenei buruz, frankoekiko, eta frankoei buruz handizurenekiko»⁵⁸.

Bermeei buruzko arauak desberdinak ziren, bermea herritarrekin eta juduekin edo nafarrekin hitzartu behar zen:

«Baina handizurenek eta frankoek, herritar batekin eta judu batekin zorra dutenean, hamabost urteko edo gehiagoko gizon bat aurkeztuko dute zin egin dezan, 10 sueldo baino gutxiago denean»⁵⁹.

Eta juduek eta hiritarrek beren eskuaz zin egingo dute 12 dirutik gorako zorra denean. Eta nafarrak bere aitakidearen buruagatik zin egingo du; eta juduak Ekialdera begira, 12 dirutik behera denean; eta frankoak, 12 dirutik behera denean, bere aitakidearen edo aitabitxiaren buruagatik zin egingo du gizon guztien aurrean»⁶⁰.

Foruak zehatz-mehatz aurreikusten zituen, halaber, Lizarran bizi ziren erkidegoei aplikatzen zitzaizkien baldintzak zorrak ordaindu ezaren inguruko auzietan aurkeztutako frogetan:

«Judu batek kristau bati zerbait zor badio, eta ukatzen saiatzen bada, leku-koen bidez frogatu beharko du; franko bati zor badio, franko baten eta judu baten bidez frogatuko du; kanpotarra bada, kanpotar baten eta judu baten bidez; eta juduak kristauari zor badio, prozedura bera erabiliz»⁶¹.

Mota horretako auzietan, foruak errabinoaren agiriaren maila aitortzen du, baina juduari eskatzen dio froga dezala lekukoekin agiri hori bera:

«Eta kristauak agiria badauka, juduak ezingo du ukatu, errabinoaren agiriek lekukoek bezainbeste balio baitute juduen aurka. Baina juduak lekuko bidez frogatu beharko du agiria duenari ordaindu ziola, eta eskatzaileak ezin badu frogatu, zin egin beharko du ez zitziola ordaindu, eta orduan ordainduko zai»⁶².

Zorduna hilez gero, zorra semeetara igarotzen da, baina kristau batek judu bati egozten badio ez duela ordaindu, juduak froga-baldintza zorrotzagoak bete beharko ditu, eta ezin baldin badu frogatu bere aitak ordaindu zuela zorra eta semeak, agiriarekin, zin egiten badu ez zaiola ordaindu, kasu horretan judua ordaindu beharrean gertatuko da:

«Eta judua hiltzen bada, haren ondorengoek bete beharko dute aitaren betekizuna, lehen idatzitakoaren arabera, kristauak agiririk badu. [2, 55.4] Eta kristaua hiltzen bada, eta haren ondorengoek zorra eskatzen badute eta agiria

⁵⁸ Lizarrako Forua. II. titulua, 19.5.

⁵⁹ Lizarrako Forua. II. titulua, 19.8.

⁶⁰ Lizarrako Forua. II. titulua, 19.9.

⁶¹ Lizarrako Forua. II. titulua, 55.1.

⁶² Lizarrako Forua. II. titulua, 55.2.

badute, orduan juduak haien aitari ordaindu ziola frogatu beharko du. Eta ezin badu lekuko bidez frogatu, agiria duen ondorengoak zin egingo du bere aitari ez ziotela ordaindu, eta juduak ordaindu egingo du»⁶³.

Nolanahi ere, zinaren bidezko justifikazioa⁶⁴ guztiei aplikatzen zitzaaien, bai juduei eta bai kristauei:

«Eta kristau batek judu baten kontra auziren bat badu, dirua, kolpeak edo beste arrazoiren bat dela medio, agiririk edo lekukorik izan ezean, juduak zin egingo du frogatzeko, eta aske geratuko da; era berean, kristauak juduaren aurka frogatzeko zin egingo du, lekukorik ez badu»⁶⁵.

Juduek, beraz, kristauen antzeko pribilegioak zituzten, nahiz eta baldintza horiek aldatu egiten ziren, eurak zordun bihurtzen ziren kasuan. Juduak behartuta zeuden zorrik handienak beren eskuz zin egitera; frankoek eta handizurenek, aldiz, ordezkari bat bidal zezaketen. Juduek, gainera, lekuko gehiago aurkeztu behar zituzten zerbait frogatu behar zen auzietan. Nolanahi ere, ez da ahaztu behar judua zordun izatea oso kasu ezohikoa zela; beraz, ondorio praktikoetarako, Lizarrako foruak antzeko pribilegioak aitortzen ditu frankoentzat eta juduentzat.

IV. ONDORIOAK

XI. eta XII. mendeetan, juduen erkidegoa talde kohesionatua eta heterogeneoa zen, eta erregearen sostengua eta babesari jaso zuen. Mendebaldeko Europak loraldi ekonomikoa bizi zuen, eta birpopulatzeen aroa zen, Iberiar penintsularen birkonkistaren esparruan. Testuinguru horretan, monarka nafarrek zenbait neurri jarri zituzten abian Europatik zetozen erromesak erakartzeko eta erresumako lurraldeetan frankoen hiriguneak ezartzeko. Erregeak talde horiei emandako babesari esker sortu ziren Erdi Aroko lehenengo burguak, eta hala sustatu ziren merkataritza eta erresumaren hiri-garapena. Diruan oinarritutako ekonomiak berehala erakarri zituen hebrearrak, eta judutegiak sortu ziren frankoen burguetatik hurbil. Jarduera ekonomikoa gero eta handiagoak erakarritu iritsi ziren erresumara juduen erkidegoak eta, merkataritzan eta maileguak ematen adituak zirenez, haien presentzia mesedegarri izan zen Nafarroako erresumaren hazkunde ekonomikorako.

⁶³ Lizarrako Forua. II. titulua, 55.3.

⁶⁴ Lizarrako foruak ez du zehazten zer motatako zina egiten zuten juduek zorrak zeuden kasuan, baina ohikoena Torá edo Moisesen legearen gainean zin egitea zen, Jainkoaren epaia edo ordalia kristauekin soilik erabiltzen baitzen.

⁶⁵ Lizarrako Forua. II. titulua, 55.5.

Lizarrako aljama erresumako garrantzitsuenetakoa izan zen. Lizarra toki estrategikoan kokatuta zegoen, bai merkataritzaren sustapenerako eta bai Nafarroaren defentsa militarerako; horregatik, Antso Nagusiak Donejakue bidea Errioxa aldera ireki eta egokitu zuenean, Lizarrerriaren erdigunea, denborarekin, hirigune jendetsu bati harrera egin beharrean gertatu zen. Antso Ramirezek 1076-1077 aldera emandako Lizarrako foruak hiribilduko biztanle berrien babes juridikoa bermatu zuen. Biztanle berri haiek, batez ere, frankoak ziren, baina baziren juduak ere. Foruak kolektiboen arteko harremanak arautu zituen, eta berariazko babesa eman zien juduei transakzio ekonomikoei zegokien guztian. Foruak baldintza zorrotzagoak ezarri zituen juduentzat eurak mailegu-eskatzailerik ziren kasurako, baina horrek, praktikan, ez zuen ia ondoriorik, oso arraroa eta bakana izaten baitzen judu batek inori dirua eskatzea. Izan ere, normalena eta ohikoena juduak hartzekodunak izatea zen.

Lizarrako forua, beraz, dokumentu historiko adierazgarrienetako bat da Nafarroako erresumak XI. eta XII. mendeetan izan zuen egoera juridikoa, politikoa eta soziala marrazteko. Testuak erkidego frankoak eta juduak babesten zituen, hirigune berrien sorrera sustatzen, eta udalerrri horietako biztanleen lehenbiziko eskubideak eta pribilegioak ezartzen. Testuak erakusten du, era berean, monarkiak babesa eman ziela erkidego juduei, baina babes haren tonua aldatuz joango zen XIII. mendean zehar, harik eta pertsekuzio eta triskantza bihurtu zen arte XIV. mendetik aurrera.

V. BIBLIOGRAFIA

- ALBERDI AGUIRREBEÑA, Juan Ignacio, La actividad comercial en el espacio urbano medieval: el ejemplo de Estella, *Cuadernos de sección. Historia -Geografía* 21, Eusko Ikaskuntza (1993), 99-114. or.
- BIELZA DE ORY, VICENTE, Estella, estudio geográfico de una pequeña ciudad navarra, *Príncipe de Viana*, 29, 110-111 (1968), 53-115. or.
- CANTERA MONTENEGRO, Enrique, La mujer judía en la España medieval. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Historia medieval*, 2. lib., (1989), 37-64. or.
- CARRASCO PÉREZ, J., El libro del menidaje en Estella (1328-1331), *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebráicos* 30, (1981), 109-120. or.
- CARRASCO PÉREZ, Juan, Propiedades de judíos en la merindad de Estella (1330-1381), *En la España medieval*, 2 (1982) (Liburuak eskaintza hau du: Salvador de Moxóren memoria (I), 275-295.
- CARRASCO PÉREZ, Juan, Juderías y Sinagogas en el reino de Navarra, *Príncipe de Viana*, 63, 225 (2002), 113-156. or.

- CARRASCO, Juan, MIRANDA GARCÍA, Fermín eta RAMÍREZ VAQUERO, Eloísa, *Los judíos del reino de Navarra. Documentos 1093-1333*, Nafarroako Gobernua, 1994.
- CIERBIDE MARTINENA, Ricardo, La lengua de los francos de Estella: intento de interpretación, *Sancho el Sabio: Revista de cultura e investigación vasca*, 3 (1999), 115-145. or.
- DE MENDOZA, Fernando, Con los judíos de Estella, *Príncipe de Viana*, 44-45 (1951), 235-271. or.
- FORTÚN PÉREZ DE CIRIZA, Luis Javier, Fueros locales de Navarra, *Revista Príncipe de Viana*, 68, 242 (2007), 865-900. or.
- GARCÍA ARANCÓN, Mª Raquel, Marco jurídico y proyección social de las minorías navarras: judíos y mudéjares (siglos XII y XV), *Iura Vasconiae* 4, 2007, 459-516. or.
- GOÑI GAZTAMBIDE, José, La matanza de judíos en Navarra en 1328, *Hispania Sacra XXIII*, (1959), 5-33. or.
- HINOJOSA MONTALVO, José Ramón, Los judíos de la España medieval: de la tolerancia a la expulsión, *Los marginados en el mundo medieval y moderno*. Almería, 1998ko azaroaren 5etik 7ra, 2000, 25-41. or.
- IRUJO, Xabier, *Giving Birth to Cosmopolis. The Code of Laws of Estella (c. 1076)*. Santa Barbara: University of California, Basque Law Series, 1. zk. Barandiaran Basque Studies Chair, 2011.
- JIMENO ARANGUREN, Roldán, El municipio de Vasconia en la Edad Media, *Iura Vasconiae*, 2 (2005), 45-83. or.
- JIMENO ARANGUREN, Roldán, *Los Fueros de Navarra, Leyes Históricas de España*, Madril: Estatuko Aldizkari Ofiziala, 2016.
- JIMENO JURÍO, José María, *Merindad de Estella. I. Historia de Estella/Lizarrara*. Lan osoak 33. zk. Iruñea: Pamiela, Udalbide eta Euskara Kultur Elkargoa, 2006.
- LACARRA, José María eta MARTÍN DUQUE, Ángel, *Fueros derivados de Jaca. I. Estella-San Sebastián*. Iruñea: Foru Aldundia, 1969.
- LEGARDA SEMBROIZ, José Miguel, La judería Nueva de Estella. Intervención Arqueológica, 2008, *Trabajos de Arqueología de Navarra (TAN)* 21, (2009), 325-337. or.
- MARTÍN DUQUE, Ángel M., El fenómeno urbano medieval en Navarra. *El fenómeno urbano medieval entre el Cantábrico y el Duero: revisión historiográfica y propuestas de estudio. El fenómeno urbano medieval entre el Cantábrico y el Duero: revisión historiográfica y propuestas de estudio*, Asociación de Jóve-

- nes Historiadores de Cantabria. Jesús Ángel Solórzano Telecheak eta Beatriz Arízaga Bolumburuk koordinatutako lana, 2000, 9-58. or.
- La fundación del primer burgo navarro: Estella, *Príncipe de Viana*, 63, 227 (2002), 317-328. or.
- MIRANDA GARCÍA, Fermín, El precio de la fe. Rentas de la corona y aljamas judías en Navarra (siglos XII-XIV), *Príncipe de Viana*, 58, 210 (1997), 51-65. or.
- ORELLA MARTÍNEZ, José Luis, Los judíos en las fuentes jurídicas medievales del pueblo vasco, *Revista internacional de los estudios vascos-Eusko ikaskuntzen nazioarteko aldizkaria*, 29, 2, (1984), 261-298. or.
- RAPOPORT, Josef, Los médicos judíos y su actividad en el reino de Navarra. 1349-1425, *Príncipe de Viana*, 64, 229 (2003) 333-351. or.
- RODRÍGUEZ OCHOA, J. M., *Menahem ben Zerah, rabino estellés (1310-1385). Aproximación a una cultura que floreció en Sefarad*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 2011.
- SOLA ALAYETO, Antonio eta ROS Zuasti, Toño. *Estella, posta y mercado en la Ruta Jacobea*. Iruñea: Nafarroako Aurrezki Kuxa, 1992.
- SUÁREZ BILBAO, Fernando, La comunidad judía y los procedimientos judiciales en la Baja Edad media, *Cuadernos de Historia del Derecho*, 2 (1995), 99-132. or.